
LAZAR STOJANOVIĆ

POSREDOVANO VREME

Svesti ništa nije neposredno dato osim njene sopstvene usmerenosti. Tako, niti je nama dat neki konačno određivi svet van nas, niti smo sebi samima neposredno dati. Utoliko posredna priroda vremena, u kojem god ga smislu shvatili, ne predstavlja neko naročito, samo vremenu svojstveno obeležje. Pažnju privlači tek činjenica da je vreme višestruko posredovano. Ispitivanjem ovih posredovanja mogu da se odrede izvesni uslovi ispoljavanja vremena. Ovde će biti reči o vremenu kao činiocu zbivanja, o doživljavanju vremena i o ispoljavanju vremena posredovanog izvesnim napravama.

1.

Svako zbivanje pretpostavlja neprekidno menjanje, što znači sled stanja, smer promene i brzinu. Neprekidnost je neodredivost graničnih tačaka među stanjima i utoliko je sled stanja jedinstven tok zbivanja, deljiv samo uslovno. Smer i brzina odvijanja zbivanja postoje isključivo u poređenju sa odgovarajućim vidom nekih drugih zbivanja. Smer se određuje samo u odnosu na suprotan smer. Šta će se smatrati nastankom, a šta nestankom zbivanja odlučivo je, dakle, tek po opredeljivanju za smer. Ljudska delatnost, zasnovana na pretpostavci uzročno-posledičnih odnosa među zbivanjima, određuje svoj smer kao stvaranje, čime suprotan smer iste ose određuje kao razlaganje. Sva ispoljavanja zbivanja ograničena su na ovu osu i njena dva smeru. Ne znači da druge ose nisu zamislive, ali sa stanovišta ljudske delatnosti saglediva su samo zbivanja čiji se smer preslikava na njenu osu i stiče predznak u odnosu na njen smer. Brzina odvijanja zbivanja ograničena je izvesnim fizičkim konstantama (brzina svetla, gustina mase, apsolutna nula temperature i dr.). Izvan ovih granica zbivanja se ne ispoljavaju sa stanovišta posmatrača unutar tih granica. Ako

vremenu prilazimo polazeći od toka zbivanja, od promene koja ima izvestan smer i izvesnu brzinu, onda je vreme određeno osom zbivanja i granicama brzine koje važe sa stanovišta tog zbivanja.

Ako svakom zbivanju pripada sopstveno vreme, ili se tokovi raznih zbivanja različito ispoljavaju u odnosu na neko jedinstveno vreme, na zajedničku osu (posmatrača) preslikavaće se njihovo trajanje kao interval čija dužina zavisi od ugla koji osa zbivanja zaklapa sa osom posmatrača. (Preslikani interval nije nužno skraćena slika toka zbivanja; ako bismo pribegli predstavljanju u pravouglom koordinatnom sistemu, tumačili bismo negativni predznak u drugom i četvrtom kvadrantu kao negativno skraćenje, dakle produženje. Isto tako, preslikavanje smera zbivanja na smer posmatrača određuje predznak smera zbivanja, ali to nipošto ne znači da se na te smerove može primeniti vektorski račun.) Ovo važi pod uslovom da se osi posmatrača (bilo kojoj osi na koju se preslikava) pripisuje prostežnost i izvesna jedinica mere. Ako se ta osa svede na tačku, dobija se jednostavnija i jasnija slika vremena: sva trajanja svedena su na nulu (sa stanovišta tačke), a zamišljene ose zbivanja seku se u tački posmatrača pod uglovima koji njihova vremena izražavaju kao jedinstvene veličine sa stanovišta posmatrača. Ako zatim uzmemo da trajanje nije nula i da posmatrač nije tačka, već da postoje intervali trajanja, ali da su među sobom izjednačeni (da su, dakle, sva zbivanja od svog nastanka do nestanka jednakog trajanja), moći će i na osu posmatrača i na ose posmatranih zbivanja da se unesu jedinični intervali, moći će, dakle, da se izrazi odnos među jedinicama promene, pri čemu su uglovi i dalje mera odnosa vremenskih ispoljavanja zbivanja sa stanovišta posmatrača.

Ovo je bila predstava vremena kako je posreduje pojam zbivanja. U fizici se, na sličan način, događaj predstavlja u četvorodimenzionalnom kontinuumu prostor-vremena, pri čemu se iz kretanja izvode vrednosti prostora i vremena. To lišava vreme oreola apsolutnosti, dovodi u pitanje njegovo nezavisno postojanje. Međutim, ozbiljna ograničenost ovog načina predstavljanja je u samom pojmu zbivanja (ili događaja). Zbivanje se uzima kao izdvojeno, prostorno-vremenski ograničeno, a u isti mah celovito, jedinstvenog smera i neprekidnog toka odvijanja. Takav pojam zbivanja pre bi mogao da se veže za antropomorfno shvatanje (i podvajanje) sebe i sveta, nego za svest o prirodnoj granici, o paradoksalnim strukturama materije i ljudskog uma, i o totalitetu.

2.

Za razliku od prostornih odnosa, oblika, boje, mirisa, ukusa, taktilnih vrednosti, temperature, sopstvenog kretanja, zbivanja vezanih za sopstveni organizam — vreme ne može da se opaža na osnovu neposrednih čulnih podataka, jer nema čula koje bi davalo podatke o trajanju ili razlikovalo sadašnjost od prošlosti i budućnosti. Neposredno opažanje promene nije u osnovi iskustva trajanja i vremenskog sleđa, jer sva čula su samo na promenu i osetljiva, ali izveštavaju o njoj isključivo u sadašnjem vremenu. Čula vrše izbor koji ima svoj redosled i trajanje, ali ne prenose podatke o svom delovanju, nego samo podatke dobijene tim delovanjem. Dakle, opažanje vremena nastaje tek naknadnom obradom ostalih opažaja. Pamćenje, predviđanje i poređenje nužni su činoci te obrade. Predmet obrade su podaci koji su uvek već obrađivani. Samo sećanje na upamćeno ili samo predviđanje ne čine opažanje vremena, jer ne govore o sebi, kao ni rad čula, nego samo prevode prošlo i buduće vreme u sadašnje. Tek poređenje podataka opažanja, pamćenja i predviđanja omogućuje opažaj trajanja i vremenskog sleđa, dakle da se stiče iskustvo vremena. Kao iskustvo, vreme je podložno svesti, bilo kao svesno iskustvo, ili kao svesno razmatranje tog iskustva, kao svest o iskustvu.

Vreme se opaža kao kretanje, promena, tok zbivanja. Opaženo vreme uvek je dato kao protok u jednom smeru: od budućeg ka prošlom. Sadašnjost se doživljava neposredno, iako se opaža posredno: na osnovu svesti o upravo prisutnim čulnim datostima, o tekućem iskustvu. Sadašnjost nije trenutak, nego interval promenljive dužine, koji uvek obuhvata i neposredno pamćenje i neposredno predviđanje koji se vezuju za tekuće datosti i označavaju smer promene tih datosti u opaženoj sadašnjosti: uvek predviđeno postaje razrešeno (ostvareno ili iznevereno) u sadašnjosti.

Prepoznavanje, praćenje sleđa zbivanja, iskustvo trajanja, poređenje kretanja i promena, doživljavanje kontinuiteta sopstvenih postupaka i svrsishodno usmeravanje sopstvenog delanja — sve se to osniva na opažanju vremena. Bez toga život bi bio čista sadašnjost o kojoj svest ne bi bila moguća, a promene koje saopštavaju čula ne bi mogle da se sagledavaju u njihovom trajanju i redosledu. Reagovanje bez odlaganja bilo bi jedino moguće svrsishodno odgovaranje na opažene promene. Strože uzev, kad sadašnjost ne bi bila interval, jer to već podrazumeva opaženo vreme, nego trenutak, ni promene se ne bi opažale kao takve, nego samo kao uvek

različita, neuhvatljiva datost na koju nije moguće reagovati, jer više ništa ne može da se prepozna.

U odnosu na znanja koja su stečena o svetu, opažanje je vrlo ograničena i u velikoj meri izvrnuta predstava o zbivanjima. Istina opažaja je istina ličnosti onog koji opaža i istina interesa ljudskog roda, jer to je i evolutivno načelo razvijanja organa i njihovih funkcija i stalna nastrojenost jedinke pri korišćenju svog organizma. Nipošto, dakle, opažanje vremena ne može da se shvati kao slika nekog stvarnog vremena, nego kao čovekova svrsishodna alatka.

Ukoliko je doživljavanje vremena uslovljeno ljudskom delatnošću i svešću o toj delatnosti, utoliko je ono podložno izvesnim ograničenjima i nameću mu se izvesne osobine koje mu ne moraju biti svojstvene kao takvom i koje mogu i da se promene ukoliko se promeni svest ili sama delatnost. Naročito su upadljive dve osobine te vrste: razdvajanje prošlosti, sadašnjosti i budućnosti na osnovu vezivanja osnovnih delatnosti za predstavu o svetu kao uzročno-posledičnom mehanizmu i shvatanje vremena kao jedinstvenog, neprekidnog i ravnomernog toka na osnovu potrebe za povezanošću, jedinstvom i stalnošću sopstvene delatnosti i svesti o svetu i sebi. Dakle, svesno doživljavanje vremena posreduje vreme svrhovito, prema slici organizovane delatnosti čoveka-proizvođača, u okviru napora da stvara i troši celovit, povezan i stalan svet. Druge mogućnosti sticanja svesti o vremenu i doživljavanja vremena vezane su za stanja koja se u našoj civilizaciji ne smatraju redovnim (droga, san, duhovno pronicanje u vreme, razvijanje duha i tela prema drugim načelima i u drugom smeru, umiranje, opasnost i dr.). Te mogućnosti drugačijeg posredovanja vremena sopstvenim naporom duha, predočavaju se povremeno našoj civilizaciji u vidu egzotičnih učenja ili neobičnih slučajeva predviđanja i sl., ali zasad nema nikakve mogućnosti celovitog uvida u bilo koju od tih oblasti iskustva, tako da je pristup pomoću naših instrumenata mišljenja tu gotovo isključen. Uostalom, delatnosti koje vode takvim iskustvima nisu nikad razvijale jezik podoban da ih prenese i rasvetli, jer ne podrazumevaju takvu potrebu, dok su naši jezici razvijeni gotovo potpuno u skladu sa zahtevom da se život čvrsto zasnuje na jedinstvenom delovanju velikih skupina ljudi.

3.

Naše doba poznaje izvesne naprave koje posreduju vreme time što prenose, zadržavaju ili menjaju brzinu i smer toka primljenih tragova zbivanja pred prijemnikom tih naprava. Proiz-

vodeći privid zbivanja, te naprave proizvode stvarno vreme vezano za taj privid. Reč je o telefonu, magnetofonu, filmu, televiziji i kompjuteru. Kod svih njih tragove zbivanja prima neki nosač, čiji je hod ravnomeran i pri prijemu i pri reprodukovanju tih tragova. Nosači obuhvataju širok spektar sredstava, od mehaničkih (gramofonska ploča), do električnih (ravnomeran protok struje u kolu telefona, npr.), magnetskih (trake i jezgra) i svetlosnih (zrak lasera kao prenosnik). Ravnomeran hod nosača u osnovi je primenjeno načelo časovnika, jer služi kao osnov za upoređivanje sa tokom zbivanja pred prijemnikom. Prijemnik je naprava osetljiva na promene izvesnih vidova zbivanja, koja o njima šalje signale ka nosaču. Tu se, usled kretanja nosača, nizanje promena u vremenu očituje kao uobličavanje redosleda tragova na nosaču. Očitavanje tragova vrši se načelno postupkom obrnutim od primanja: tragovi sa nosača koji se kreće prevode se u opazive konfiguracije podataka, koje ostvaruju privid istinskog zbivanja, ili samo iznose neku povezanu celinu podataka prema nekom redosledu, bilo da je reč o prenošenju koje teče istovremeno sa prijemom, o zadržavanju i rekonstrukciji, o izmenjenom toku zbivanja, ili čak o konfiguraciji tragova sačinjenoj nezavisno od bilo kakvog primanja, neposredno na nosaču. Vreme, stvarno vreme, uvek je bitan činilac ovih fantomskih zbivanja.

Ostvarivanje stvarnog toka prividnog zbivanja i mogućnost uticanja na taj tok nameću bliže ispitivanje posredovanja vremena i posredovanja zbivanja vremenom, jer naprave koje omogućuju ovo, makar i fantomsko, mešanje čoveka u vreme nisu nikakav privid, bar ne veći nego svet i čovek sam. Najjasniji, najpoznatiji i najpotpuniji primer ovih naprava je kinematograf, film. Što važi za film, važi, *mutatis mutandis*, za sve ostale pomenute naprave, pri čemu povezivanje nekih od njih otkrivaju znatno šire mogućnosti manipulisanja prometom podataka (što je i kod čoveka i kod mašine osnovni činilac vremena).

Za razliku od književnosti, koja pomoću vremenske analize zbivanja dočarava prostorne i druge odnose, film preko prostornih odnosa, preko kretanja u prostoru, stvara vreme. U književnom delu razvija se više ukrštenih slojeva vremena radnje i vremena pripovedanja. Takva struktura moguća je na filmu samo posredno, jer svaki snimljeni prizor nosi obeležja čiste sadašnjosti u trenutku snimanja i u trenutku projektovanja.

Za razliku od pozorišta, gde na sceni živi ljudi, nosioci zbivanja proizvode scensko vreme, uvek donekle različito od fizičkog i doživljenog vre-

mena gledalaca, na filmu je vreme istog reda kao i prikazano zbivanje: kretanje senki proizvodi senku vremena. To vreme nije nestvarno: identifikacijom kod gledalaca ono se pokazuje stvarnije i potpunije doživljenim nego vreme na pozorišnoj sceni. U istoj ravni, homogeno, film integriše snimak okolnosti, snimak ličnosti i snimak kretanja koje stvara vreme. Na osnovu te celovitosti i jedinstva osnovnog materijala moguće su promene brzine i smera filmskog vremena bez remećenja doživljaja autentičnog zbivanja. Nije, dakle, u sličnosti, u prividnosti, izvor snažnog delovanja filmskog vremena, nego u jedinstvu materijala.

U muzici je pertinentno vreme čista funkcija tempa i ritma. Na izgled, vreme se javlja u čistijem vidu nego na filmu. Međutim, filmsko vreme koje počiva na projekciji nekog prizora u njegovoj vizuelnoj i auditivnoj potpunosti, oslanjajući se na tok, ali i na prekidanje toka zbivanja, izvire iz nekog konkretnog materijala (muzički materijal je apstraktno tkivo zvučanja organizovanog ritma i tempa) i tom konkretnošću postaje samerljivo našem opštem iskustvu vremena kao dimenzije promene, postaje prevođivo u termine „stvarnog” vremena.

Fotografija je uvek snimak prošlog, za razliku od filma, koji je uvek dat u sadašnjem vremenu, čak i kad govori o prošlosti. Prividno stalno sadašnje vreme skulpture zapravo je nepostojanje toka, a time ni vremena, izvesna večitost usled potpunog izostajanja bilo sopstvenog, bilo referentnog vremena. Slika, zavisno od apstraktnosti, pokazuje ili svojstva fotografije ili svojstva skulpture u odnosu na vreme. Strip, iako organizuje zbivanje po ugledu na film, više pokazuje svojstva književnog vremena, pretočenog u gramatiku i sintaksu, nego slikovnog ili fotografskog. Od filmskog vremena tu postoje samo tragovi, vidljivi u istovetnim obrascima montažne analize, ali se kod filma to zbiva nad materijalom koji poseduje svoje vreme, a u stripu se montaža vrši nad materijalom u kojem se kretanje prikazuje kao u književnosti: simbolizovanjem vremena. Film ponekad preuzima stripovne i književne retoričke figure da bi o vremenu govorio simbolički, ali to ne bi moglo da se smatra nečim tipičnim za film (čak i muzika, skulptura i slika mogu da se posluže izvesnim retoričkim figurama koje inače nisu specifične za njihov materijal, najčešće u vidu signala za gledaočevo snalaženje).

Pertinentno vreme filma je, dakle, uvek sadašnje vreme i uvek je vezano za konkretan tok audiovizuelnog zbivanja. To vreme je uvek stvarno vreme pri snimanju i projektovanju, nezavisno od toga kako će se doživljavati. Nepo-

sredno je dato kadrom, kao vreme prikazanog zbivanja, i u prelazima s kadra na kadar i sa sekvence na sekvencu (sa ili bez nekih dodatnih izražajnih sredstava koja signalizuju ili simbolizuju vreme), kao podrazumevano vreme.

Vreme filma izvire iz sukcesije statičnih fotograma. Projekcija je uvek ravnomerna i pokazuje svojstva časovnika koji deli sekundu časovničkog vremena na četrdeset osam odsečaka: dvadeset četiri sličice i dvadeset četiri pauze. Ravnomernost ovde znači uzajamnu jednakost svih potpunih intervala u odnosu na časovničko vreme. Tih intervala (sličica — pauza) je dvadeset četiri (to je najčešća brzina projekcije; za televiziju je dvadeset pet, a za amaterski film šesnaest, pa i osam; ovde nije bitan broj intervala u sekundi, nego njihova uzajamna jednakost u odnosu na časovničko vreme, dakle isti odnos). Razlika između dva uzastopna fotograma istog kadra vrlo je mala. Sukcesija tih malih razlika čini pokrete. Tako je fotogram neka vrsta kvanta pokreta (kad je kraći od $1/24$ sekunde pokret ostavlja samo neoštar obris intervala kretanja u ravni slike od početka do kraja pokreta za vreme ekspozicije, kao na bilo kojoj drugoj fotografiji, te nema svojstva kinematografskog pokreta unutar fotograma, nego samo u skoku od jednog fotograma do drugog). Kad nema projekcije, nema ni sukcesivnog prelaženja s jednog fotograma na drugi, dakle, nema kretanja. Promene, međutim, ima. Ona je i u statičnom vidu izražena razlikom između dvaju susednih fotograma istog kadra. Ta promena je potencijalni pokret i od njene veličine zavisi brzina kretanja u kadru. Tu se već jasno razlikuju dva vremena: vreme projekcije, koje je utvrđeno i teče samo dok teče projekcija, i vreme unutrašnjeg kretanja u kadru određeno veličinom razlike među fotogramima, dakle potencijalnom brzinom kretanja u kadru pri projekciji, koje se pri utvrđenom ritmu smenjivanja fotograma pretvara u tempo kretanja u kadru. Ovo drugo vreme, vezano za pokret unutar kadra, opredmečeno je u statičnom vidu u razlici među fotogramima i u sledu fotograma. Sled je dvosmeran, a razlika je moguća do apsolutne. Dakle, mogućnost stvaranja vremena unutar kadra otvorena je u dva smisla: odvijanje vremena, bilo saglasno, bilo suprotno odvijanju vremena izvornog snimljenog zbivanja, i slobodan izbor brzine kretanja unutar kadra, dakle prelazak istog puta za slobodno izabrano vreme, odnosno slobodno menjanje veličine promene između dva fotograma, koja će, uz utvrđeno vreme projektovanja, davati utisak dilatacije ili kontrakcije vremena datog zbivanja. Tehnička osnova ovih sloboda u odnosu na vreme je u mogućnosti izbora smera kretanja i brzine kretanja filmske trake u kameri (pri

snimanju na licu mesta ili naknadnom obradom) uz utvrđeno vreme projekcije (ni to ne mora da bude utvrđeno, ali ne bi suštinski menialo ove slobode, a tehnički je uobičajeno da bude utvrđeno, tako da se i ovde uzima kao standard). Ako se ukine razlika između dva fotograma, ukinuće se pokret, dakle i unutrašnje vreme (multiplikovanjem istog fotograma u proizvoljnom broju, u nizu); vreme projekcije (broj umnoženih istih fotograma) određivaće trajanje tog stanja zaustavljenosti unutrašnjeg vremena.

Odnos brzine snimanja i brzine projektovanja, bez obzira koja se od njih menja (pri čemu je uobičajeno da uzimamo kao promenljivu samo brzinu snimanja), obuhvatajući i negativne vrednosti brzine (hod trake u suprotnom smeru u odnosu na hod trake pri projekciji), određuje odnos kretanja u kadru prema kretanju kod izvornog zbivanja u trenutku snimanja. Dakle, kolike će razlike između fotograma da se pojave zavisi od oba momenta: od brzine kretanja prizora pred kamerom i od razlike u brzini snimanja i projekcije. Ako nema razlike, ta vremena su istovetna; ako se javlja razlika, javlja se i ubrzavanje ili usporavanje. Pozitivan predznak razlike (pri čemu predznak važi i za nulu razlike) označava tok vremena u istom smeru kao i kod zbivanja pred kamerom, a negativan predznak znači da se hod trake pri snimanju odvijao u suprotnom smeru u odnosu na hod trake pri projektovanju, dakle da kretanje, a time i vreme, teku obrnuto od kretanja i vremena prizora pred kamerom.

Dakle, pri projektovanju film aktuelizuje vreme koje je sadržano u potencijalnom vidu u promenama zabeleženim na traci. Međutim, film ne beleži vreme neposredno, nego samo uzastopne promene prostornih odnosa pred kamerom. Štaviše, beleži samo niz prostornih situacija, a promena u situaciji zbiva se nezavisno od snimanja. Slobodan izbor prostorne situacije i naknadne intervencije (promena orijentacije levo-desno, gore-dole, pokret kamere i naknadni pokreti pridati kadru trikom, montaža prostora pomoću niza kadrova) utiču na ispoljavanje tih promena u situaciji, ali samo na ispoljavanje sa stanovišta snimka. Tako film stvara samo ono vreme koje proističe iz promena zabeleženih u uslovima nezavisno promenljivog hoda i prostornog situiranja kamere. Vreme se javlja kao odnos hoda kamere i toka zbivanja pred njom, kao zavisno promenljiva veličina, pri čemu je hod kamere nezavisno promenljiva veličina.

Ako vreme prikazanog zbivanja neposredno zavisi od stanovišta bilo kog instrumenta, u okvirima tehničkih mogućnosti prenošenja i zadržavanja podataka, to znači da zavisi od stanovišta

posmatrača, čije su mogućnosti proširene instrumentom. Naprave se ovde pojavljuju kao nov stupanj u posredovanju vremena, koji omogućuje dodatne stepene slobode u doživljavanju vremena. To obuhvata mogućnost da se npr. neposredno doživi sažimanje i produžavanje trajanja, zaustavljanje kretanja, izjednačavanje različitih trajanja i sl., o čemu je, kao o mogućem vidu ispoljavanja vremena, bilo govora u prvom delu ovog napisa. Pri tom je prikaz moguć kao jedna sasvim nova celina, koja ukrštanjem raznih zbivanja postiže potpuno osobenu organizaciju svojih unutrašnjih tokova i time vlastito vreme. Ovim posredovanjem čovek dotiče same ivice fizičkih ograničenosti ispoljavanja vremena. U isti mah, ovo je kratak i pristupačan put do doživljaja vremena koji nije ograničen svešću o uzročno-posledičnom svetu proizvodnje, koji samo uz napore može da se održi celovitim.

Međutim i ovo je uslovljeno i ograničeno posredovanje vremena. Prvo, ono je u velikoj meri (ne sasvim!) vezano za usmerenost čoveka iza instrumenta. Zatim, vremenom (kao i svim ostalim) ono se bavi u ravni jednog potpuno izdvojenog sveta, čije posledice, u najboljem slučaju, postoje samo po svest, a ne i po zbivanje pred instrumentom. Dakle, ne menja se vreme izvornog zbivanja, nego se samo (doduše opredmećeno) posreduje doživljavanje vremena.

4.

Vreme, ukoliko tako nešto uopšte postoji, mora da se posreduje dalje sve dok se ne postigne mogućnost delotvornog uticanja na njega u našem univerzumu, a ne samo u izdvojenom univerzumu prikaza. Tek to znači njegovo stvarno razjašnjenje i svodenje na poseban slučaj unutrašnje strukture našeg univerzuma (ili bilo kog zamislivog) koji važi samo u granicama tog univerzuma, od kojih neke znamo. Paradoksi koji nastaju izvođenjem vremena iz zbivanja ili postavljanjem zbivanja u neko pretpostavljeno jedinstveno vreme uglavnom usmeravaju mišljenje ka tumačenju univerzuma kao celine ograničene na poseban način (izvesnim konstantama preko kojih nastupaju ispoljavanja o kojima možemo da nagađamo i koja ne doživljavamo unutar tih granica, a ne nekim izdvojenim prostornim, vremenskim ili strukturnim granicama). Bilo bi, možda, ispravnije da se govori o ograničenom ispoljavanju univerzuma sa stanovišta čoveka i njegovih instrumenata. Time bi pojam vremena mogao da se sagleda kao trenutno podesno sredstvo za pokrivanje izvesnih krupnih paradoksa ljudskog znanja (kao „flogiston“ u svoje vreme, npr.).

Jednostavna odluka da se neposredno utiče na smer i brzinu bilo kog zbivanja ili vera da zbivanje ima smer i brzinu različite od onih koje se nameću doživljavanju mogu, očigledno, jedino da izazovu potpun nesklad htenja i nastrojenja, s jedne, i delanja i trpljenja, s druge strane. Reke neće krenuti od ušća izvorima samo zato što neko tako hoće, niti će njihov tok da se doživi obrnutim samo zato što neko poveruje da je on zapravo obrnut. To, međutim, ne isključuje unapred mogućnost posrednih postupaka koji bi uticali na smer i brzinu izvesnih zbivanja, kao što doživljavanje ne podrazumeva odbacivanje znanja koja mu protivreče. Vodu je moguće zaledivati i isparavati, a led ili para preobrativi su u vodu, pri čemu brzina svih tih preobražavanja može da se menja. Doživljavanje kretanja sunca sa istoka na zapad ne remeti čvrstu uverenost u nepomičnost Sunca u odnosu na Zemlju koja se okreće u suprotnom smeru. Izvesni postupci i znanja čine, dakle, most preko (svih mogućih) nesklada između zbivanja i nastrojenja duha, preko kojeg se promet vrši u oba pravca. Hotimično delanje koje utiče na zbivanja i svesna iskustva koja utiču na veru predstavljaju čvorne tačke ovog posredovanja. (Reč je o prometu koji se u ovim tačkama najlakše sagledava jer one omeđuju stanovište čoveka, a ne o rasprostranjenom shvatanju da su one zbiljskije od ostalog, čak jedina zbilja, ili da su ishodište i utočište svega postojećeg, svega mogućeg, čak i nemogućeg.)

Predmet ovog napisa je posredovanje vremena i posredovanje vremenom, dakle: na osnovu čega se zbiva vreme i šta se zbiva pomoću vremena? Sažimajući izloženo, moguće je predložiti da se vreme shvati kao proizvod unutrašnje razmene (materije, energije, podataka, mesta u prostoru i dr.) u pretpostavljenom zatvorenom sistemu, čija unutrašnja struktura smanjuje vlastiti nesklad, neravnotežu, ili u kojem deluje više uzajamno oprečnih činilaca. Na osnovu vremena zbivale bi se promene stanovišta svakog mogućeg posmatrača unutar sistema, koji tim menjanjem stalno učestvuje u unutrašnjoj razmeni. Ovo, višestruko posredovano vreme bilo bi vid ispoljavanja, a ne pertinentno svojstvo univerzuma (čime se ne tvrdi da takva svojstva inače postoje).